

עקרונות וסוגיות בהערכה פסיכולוגית של המסוגלות ההורית בחברה הערבית המוסלמית בישראל

עמאד גית*

תקציר

בישראל, בשביל האזרחים הערבים המוסלמים, בית הדין השרעי הוא הגוף המשפטי המוסמך לדון ולהכריע בענייני גירושין, משמורת, אימוץ ואפוטרופסות. בהלכה השרעית הבן יהיה במשמורת אמו עד גיל 7 והבת עד גיל 9, ובתום תקופה זו הילדים עוברים למשמורת האב. במקרים שאין אב, הם עוברים למשמורת הסב.

במקרים של חילוקי דעות בין ההורים בענייני המשמורת נדרש בית הדין השרעי להכריע, ולצורך כך הוא מסתייע בחוות דעת פסיכולוגית של מסוגלות הורית. אציין שחוות דעת זו בחברה הערבית המוסלמית מערבת סוגיות מקצועיות ואתיות מאחר שהיא תלויה-תרבות מוסלמית:

1. החברה הערבית היא קולקטיב המורכב ממשפחות מורחבות (חמולות);
2. מעמד הגבר בחברה זו עדיף ממעמד האישה;
3. תפקידיהם של האב ושל האם מבחינת צורכי הילד (האינסטרומנטליים, הרגשיים והחינוכיים) נבדלים אלה מאלה.

חשוב להמשיך ולציין שהערכה פסיכולוגית מתבצעת על פי נתונים אבחנותיים ובכלי בדיקה מוסכמים. במצב הקיים היום אין מבחנים פסיכולוגיים מותאמים לאוכלוסייה ערבית. על המבחן להיות מהימן ולשקף את המציאות הנבדקת. היעדר סטנדרטיזציה למבחנים הופך את הבדיקה לבלתי רלוונטית. אפשר להוסיף ולומר שאין בעולם הערבי הסכמה? בדבר הכלים שנבנו לצורך זה במערב. בדיקות פסיכודיאגנוסטיות, כולל אבחונים שעוסקים בבדיקת רמת התפקוד האינטלקטואלי הכללי, קיימות כמעט בכל שירות פסיכולוגי או מרכז לבריאות הנפש, אך ברור כמעט לכל בודק שבסוף הבדיקה עליו להישען גם על ניסיונו וכישרונו המקצועי כדי לקבוע את האטיולוגיה או לקבוע אבחנה שתשקף את המציאות הפנים-נפשית או השכלית של הנבדק. על כן המודל להערכת מסוגלות הורית בחברה הישראלית הכוללת אינו יישומי בחברה הערבית המוסלמית, מאחר שהוא תלוי-תרבות, ושתי התרבויות הללו שונות זו מזו. אי לכך יש צורך בבניית מודל הערכה שיושתת על אלה:

1. ההלכה השרעית;
2. התייחסות למשפחה המורחבת;
3. תפקידים דיפרנציאליים של האב ושל האם;
4. מבחנים פסיכולוגיים המותאמים לתרבות הנבדק.

מילות מפתח: מסוגלות הורית, הערכה פסיכולוגית של מסוגלות הורית, בתי הדין השרעיים וקביעת משמורת ילדים, משמורת ילדים בחברה המוסלמית בישראל, גירושין בחברה המוסלמית בישראל, תרבות ומדדי מסוגלות הורית, כיתאב, סונה, אגימאע, מדהב, קיאס.

* ד"ר עמאד גית – מנהל השירות הפסיכולוגי חינוכי שבעראבה, מוסד מוכר להתמחות בפסיכולוגיה חינוכית; חבר בסגל המחלקה לפסיכולוגיה, משפט ואתיקה. המרכז הבינלאומי לבריאות, משפט ואתיקה, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה. emadgith@gmail.com

רקע

בית הדין השרעי הוא המוסמך לדון בענייני גירושין של בעלי דין מוסלמים. רוב הזוגות המתגרשים מסכימים ביניהם בדבר משמורת הילדים. באין הסכמה בית הדין השרעי הוא שמחליט בעניין המשמורת על סמך ההלכה השרעית, שלפיה ילד עד גיל 7 שנים וילדה עד גיל 9 שנים נשארים במשמורת אמם, ולאחר מכן עוברים למשמורתו של האב או לבן משפחתו הקרוב ביותר. אולם לעתים אחד משני ההורים מעלה טיעונים לצורך הפרכת חוקה זו, ובעקבות זאת ההורים נאבקים לקבלת המשמורת על ילדיהם. המגמה הרווחת בשני העשורים האחרונים היא שבמקרים כגון אלו בית הדין השרעי פונה לקבלת חוות דעת של מומחה בעניין מסוגלות הורית כדי להחליט מי יהיה ההורה המשמורן המועדף מבין שניהם.

בתי הדין השרעיים וההלכה השרעית

בית משפט שרעי הוא בית הדין הדתי המוסלמי (להלן: בית הדין השרעי) בדומה לבית הדין הרבני, הנותן שירותים דומים לחברה היהודית בישראל. בית הדין השרעי ממונה על ענייני משפט אחידים של בעלי דין מוסלמים. במדינת ישראל קיימות שתי ערכאות של בתי דין שרעיים: בתי דין בערכאה ראשונה, הנקראים בתי דין שרעיים אזוריים. בראש כל בית דין עומד קאדי אחד שדן ומחליט בתביעה המונחת לפניו; בערכאה השנייה קיים בית הדין לערעורים, אשר מורכב משלושה קאדים, והוא מוסמך לדון בכל הערעורים על פסקי הדין של בתי הדין השרעיים האזוריים שמובאים בפניו, וההחלטה בתיק היא על דעת רוב. קיימים במדינה שמונה בתי דין שרעיים אזוריים ובית דין אחד לערעורים.

בשנת 1917 פורסם חוק המשפחה המוסלמת, אשר קבע כי החוק הממלכתי המוסלמי חל על כלל האזרחים באימפריה העות'מאנית ללא הבדלי דת. לאחר מכן, עם כינונו של המנדט הבריטי בארץ שונה החוק הממלכתי המוסלמי ומאז הוא חל אך ורק על בעלי דין מוסלמים.

טרם הקמתה של מדינת ישראל ניהלו המועצה המוסלמית העליונה והקאדים החברים בה את ענייניה המשפטיים של החברה המוסלמית. עם הקמת מדינת ישראל עזבו הקאדים את המדינה, ובעקבות זאת חדלו בתי הדין השרעיים מלפעול, והיה צורך להפעיל מחדש את בתי הדין השרעיים ולמנות קאדים.

החוקים העות'מאניים השתמרו באמצעות "מגילה" (מגילה) גם בתקופת המנדט הבריטי וגם לאחר הקמתה של מדינת ישראל. סמכויותיהם של בתי הדין השרעיים אינן מוסדרות במשפט המוסלמי, והן עוצבו על ידי פסיקות וחקיקות שונות. בשנת 1922 הגדיר דבר המלך במועצתו את סמכותם העניינית של בתי הדין השרעיים. נקבע כי הם מוסמכים לשפוט בעניינים אחדים, והעיקריים שבהם הם נישואין, גירושין, מזונות, אפטרופסות, ירושה, צוואה, ענייני נעדרים, פסולות והפקעה והוכחת בגרות. לאחר כינונה של מדינת ישראל צומצמה סמכותם לנושאים האלה בלבד: נישואין, גירושין ובמידה ניכרת ירושה.

הדין השרעי המחייב נגזר מן ההלכה המוסלמית אשר נקראת שריעה (אל-שרע), קרי דרך שהולכים על פיה. המדע שעוסק בהלכה המוסלמית נקרא פיקה, קרי חכמה. השריעה היא יצירה חופשית של תלמידי חכמים אשר מנחה את כלל העולם המוסלמי. קיימים ארבעה מקורות של השריעה: "כיתאב" – ספר – והכוונה לקוראן; "סונה" – מנהג – והכוונה לדברי הנביא מוחמד כתורה בעל פה המתווה את דרך החיים; "אגמאע" – הסכמה – והכוונה להסכמת האומה; "קיאס" – היקש – והכוונה להיקש משלושת המקורות שלעיל למקרים אחרים. משנת 730 החלו להעלות את חכמת המשפט המוסלמית על הכתב, ומאז הוחל בייחוס המחשבה המשפטית ופרטי הדינים לכללים ולעיקרים אשר מבוססים בדת. גישה זו הביאה לידי התפתחותן של אסכולות ("מדהב", כלומר כיווני הלכה) שכל אחת מהן נקראה על שם העומד בראשה. האסכולות נבדלו זו מזו במקורות השריעה שהשתמשו בהן, וארצות שונות מונחות על ידי אסכולות שונות. עם התגבשות האסכולות חלה תמורה עמוקה בתולדות המשפט המוסלמי.

החברה הערבית בין מסורת לבין תהליכי שינוי

במדינת ישראל חיים 1,602,000 ערבים, 230,400 גברים מוסלמים נשואים לעומת 5,000 גרושים, ו-232,900 נשים מוסלמיות נשואות לעומת 11,800 גרושות (שנתון סטטיסטי לישראל, 2011). סקירת הנתון הסטטיסטי לאורך שנים מראה עלייה במספר הגברים והנשים הנשואים, אך בד בבד עלייה גם במספר הגרושים. העלייה במספר הגרושים יכולה להיות אחת הסיבות לשינויים הניכרים שהחברה הערבית בישראל עוברת. עיקר השינויים הם בתחומי החברה, הכלכלה, החינוך, מעמד האישה, מבנה המשפחה, שינויים חברתיים-תרבותיים ועוד.¹

הבנת שינויים אלו והשפעתם על החברה הערבית בישראל בכלל ועל הפרטים בה בפרט היא תחום תאורטי ומחקר חשוב ומעניין. עם זאת למרות השינויים עדיין עדיפה בחברה הערבית האוריינטציה הקולקטיבית – הן ברמה החברתית והן ברמה המשפחתית – על פני האוריינטציה האינדיווידואלית.² צרכיה של המשפחה הם עדיין בעדיפות ראשונה, ואילו קשרים חברתיים מחוץ למשפחה ויחסי ידידות חייבים להיות שניים בחשיבותם.³ כמו כן התלות ההדדית בתוך המשפחה הגרעינית ובין חברי המשפחה המורחבת מודגשת מאוד. מחקרים הראו כי תלות זאת מתבטאת בין היתר בתמיכה כלכלית, בטיפול בילדים, בדאגה להם ושמירה עליהם ובתמיכה חברתית.⁴ שלילת התמיכה מבן משפחה או אפילו איום בהפסקתה היא מקור לחץ ועלולה לפגוע בביטחון העצמי של הפרט, וגם ליצור מקור לדאגה וחרדה מפני האפשרות של התמודדות עצמית עם דרישות החיים ובמיוחד במקרים של מצוקה וקשיים.

שינויים בבתי הדין השרעיים

לנוכח תהליכי הטרנספורמציה שהחברה הערבית עוברת

תחילת השינויים בחוק הייתה בכמה נושאים, והם נעשו בעיקר בשל התערבות החקיקה האזרחית (חוקי הכנסת) והתערבותו של בג"ץ הכופה על בתי הדין לאמץ את החקיקה האזרחית ואת כללי הצדק הטבעי. השינויים נעשו ברוח מגמת השינוי בכיוון המודרניזציה שהחברה עוברת. אחת המגמות הבולטות היא עליית מעמדה של האישה בחברה הערבית. בעקבות השפעות אלו של הסביבה המדינית-משפטית, ולטענתם של לא מעט חוקרים בתחום,⁵ נותקה זיקתם של בתי הדין השרעיים בישראל מבתי הדין השרעיים מהתקופה העות'מאנית ובעולם המוסלמי. חוקרים אלו טוענים כי אחד העקרונות המשפטיים הישראליים שאימצו בתי הדין השרעיים והלבישו אותו בכסות אסלאמית הוא עקרון טובת הילד. לעומתם גורס בית הדין לערעורים כי הפסיקה לאור עקרון טובת הילד לא נעשתה על סמך המשפט הישראלי, וכי עיקרון זה נגזר מההלכה המוסלמית, כמובהר בפסק דין בערעור 6.92/98 סקר מספר רב של דעות חכמי הלכה ושל ספרות הלכתית אשר מדגישים את עליונותו של עקרון טובת הילד.

1 M. AL-HAJ, SOCIAL CHANGE AND FAMILY PROCESSES (1987)

2 H. Barakat, *The Arab Family and the Challenge of Social Transformation*, In *WOMEN AND THE FAMILY IN THE MIDDLE EAST: NEW VOICES OF CHANGE* 27-48 (E. W. Ferena (ed.), 1985)

3 M.M. Haj-Yahia, *Toward culturally sensitive intervention with Arab families in Israel*, *CONTEMPORARY FAMILY THERAPY* 17, 429-447 (1995)

4 מ' אבו רמאדן, ד' מונטרסקו "שיפוט אסלאמי במדינה יהודית ודמוקרטית: קואופטציה תוך אסלאמיזציה של השדה השרעי" *משפט וממשל* 11, 433-471 (2008).

5 אבו רמאדן ומונטרסקו לעיל; א' ליש "סיגולו של משפט הלכתי לזמן המודרני בסביבה זרה: השריעה בישראל" *דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים* (2005); ע' שחר "פלסטינים בבית דין ישראלי: תרבות, שליטה והתנגדות בבית הדין השרעי במערב ישראל" (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2000); M. Abou Ramadan, *Judicial Activism of the Shari'a Appeal Courts in Israel (1994-2001): Rise and Crisis*, *FORDHAM INTERNATIONAL LAW JOURNAL* 27, 254-303 (2003a); M. Abou Ramadan, *The Transition from Tradition to Reform: The Shari'a Appeals Court Rulings on Child Custody (1992-2001)*, *FORDHAM INTERNATIONAL LAW JOURNAL* 26, 595-655 (2003b).

6 ערעור 92/98 של בית הדין השרעי לערעורים.

עקרון טובת הילד ומסוגלות הורית בין ההלכה השרעית לבין המשפט האזרחי בישראל

על אף המחלוקת עקרון טובת הקטין ומקורו – המשפט הישראלי או ההלכה השרעית – עיקרון זה עולה בשני העשורים האחרונים בתדירות גבוהה בעיקר בתיקי משמורת ילדים. המגמה הרווחת בבתי הדין השרעיים בעניין משמורת ילדים היא להחליט מכוח סעיף 25 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות (1962), וזאת בשל התערבותו של בג"ץ, הכופה על בתי הדין השרעיים לאמץ את החקיקה האזרחית ואת כללי הצדק האזרחיים.⁷ סעיף זה מסדיר את קביעת בית המשפט באין הסכם בין ההורים הפרודים באשר לאפוטרופסות על הילד ובאשר לזכויותיו של ההורה האחר:

“לא באו ההורים לידי הסכם כאמור בסעיף 24, או שבאו לידי הסכם אך ההסכם לא בוצע, רשאי בית המשפט לקבוע את העניינים האמורים בסעיף 24 כפי שייראה לו לטובת הקטין, ובלבד שילדים עד גיל 6 יהיו אצל אמם אם אין סיבות מיוחדות להורות אחרת”.

אף על פי שהחקיקה האזרחית נקבה בגיל 6 לקביעת סיום המשמורת, בית הדין השרעי קבע את גיל סיום תקופת המשמורת לפי ההלכה השרעית המוסלמית הגורסת כי:

“תקופת המשמורת של האם מסתיימת כאשר תם הצורך של הילד המתבגר בשירותן של הנשים, זאת בהגיעו של הילד לגיל 7 שנים, ואילו הילדה לגיל 9 שנים”.

יוצא כי החקיקה הישראלית וההלכה השרעית מסכימות אפוא ברמה העקרונית, כי **טובת הילד** טמונה בשהייתו במשמורתה של אמו עד גיל מסוים – כל עוד אין סיבות שיביאו לקביעה אחרת – ואילו חוסר ההסכמה הוא אך ורק באשר לגיל הקובע (עד 6 שנים בחקיקה האזרחית; בנים עד גיל 7 שנים ובנות עד גיל 9 שנים, לפי ההלכה השרעית).⁸

עם תומה של תקופת המשמורת זכאי האב להפוך למשמורן, ואף יותר מזה, אם האב איננו דורש זאת, הוא יוכרח לקבל את המשמורת. כאשר תקופת המשמורת מסתיימת, ולילד אין אב או סב, הוא יימסר לבן המשפחה הקרוב ביותר או לאפוטרופסו, אפילו אם הוא מתבגר, ואילו הילדה לא תימסרלמי שיכול להינשא לה. אם אין קרוב משפחה מקרבה שנייה, ואין אפוטרופוס לילד המתבגר, הוא יישאר במשמורת אמו עד אשר ימצא השופט משמורת אחרת המתאימה לו יותר ממנה.

אף על פי שנראה כי ההלכה השרעית קובעת את גורלם של הורים וילדים בעניין המשמורת על הילדים, הוראותיה של ההלכה השרעית בעניין זה אינן בלתי ניתנות לערעור. וההנחה באשר לטובת הילד הטמונה במשמורת אצל האם עד גיל נקוב ניתנת להפרכה. בהחלטתה של ערכאת הערעור בתיק מס' 248/98⁹ (ינואר 2012) נקבע כי הגעתם של הילד או הילדה לגיל שקובע את חוסר הנזקקות שלהם לשירותי הנשים ניתנת להפרכה, וחובת ההוכחה מוטלת על מי שטוען ההפך מזאת, שבמקרה זה האם. וכך גם באשר למי שטוען בניגוד להנחה זו אשר מקנה זכות עדיפה לאם במשמורת על ילדיה עד הגיל הנקוב, במקרה זה האב.

במקרים אלו, שבהם אין הסכמה באשר למשמורת הילדים, נדרשים לא אחת הערכאה המשפטית בכלל ובית הדין השרעי בפרט להחליט בעניין המשמורת. כדי לעשות זאת הערכאות המשפטיות מבקשות את חוות דעתו של גורם מקצועי בעניין מסוגלות הורית לשם החלטה למי משני ההורים תוענק המשמורת על הילדים ואיך להסדיר את זכויותיו של ההורה אשר לא קיבל את המשמורת.

7 ראו א' זחאלקה "זהות בתי הדין השרעיים בישראל", מתוך **לנוכח בית הדין השרעי** 96-75 (2011).

8 תיק 2008/994 של בית הדין השרעי בנצרת.

9 ערעור 248/98 של בית הדין השרעי לערעורים.

חוות דעת מומחה בעניין מסוגלות הורית: סוגיות מקצועיות ואתיות אוניברסליות

חוות דעת פסיכולוגית בעניין מסוגלות הורית נדרשת כאשר בית דין שרעי מתבקש לדון ולהחליט בעניין משמורת ילדים, אך לא רק: היא נדרשת גם כאשר בית הדין דן בתיקי אימוץ.

הכנתן של חוות דעת של פסיכולוג בעניין מסוגלות הורית מלווה בלא מעט קשיים ובעיות שמקורם בראש וראשונה במורכבותה של הסוגיה. ממדי קשיים אלו מועצמים כאשר מעריכים מסוגלות הורית במרחב התרבותי מוסלמי, וזאת משום שמצד אחד סוגיה זו לא נדרשה עד כה הרבה בבתי דין שרעיים, ומצד אחר כאשר הוגשו חוות דעת בעניין, נתגלו לא מעט קשיים ייחודיים לחברה הערבית, כמו למשל היעדר סטנדרטיזציה לכלים המשמשים בתחום, דבר אשר פוגע בתקפותה ובמהימנותה של חוות הדעת וכן חוסר ניסיון, הכשרה והתמקצעות בקרב המומחים בתחומים הרלוונטיים, ובעיקר פסיכולוגיה משפטית.

להלן הקשיים אשר מנו חוקרים בתחום:¹⁰

1. למונח "מסוגלות הורית" אין הגדרה נומינלית מוסכמת המנחה את המומחים השונים בעת הכנת חוות דעתם. במקום קביעת הגדרה אחידה נידבו אנשי מקצוע שונים הנחיות, קריטריונים ותנאים שהם ייסדו בעמל ושקידה מבורכים ועל סמך ניסיון נכבד בתחום, ואלה אמורים להנחות את המומחים בעת הכנת חוות הדעת.¹¹ וכך במקרים שבהם אין הגדרה למונח מסוים אך מתבקשת הערכתו של אותו המונח "מסוגלות הורית", ולא נותר למומחים אלא להסתמך על הנחיות אחדות שאמורות לשקף את המונח הזה בבירור עד כמה שאפשר, אך לעתים מלאכה זו, רצינית ומושקעת ככל שתהיה, אינה חסינה מפני טעויות ובעיות מהימנות ותיקוף.

2. בשונה מהמונח "מסוגלות הורית" המונח "אי-מסוגלות הורית" מוגדר בחוק הישראלי.¹² אף על פי כן אי-מסוגלות הורית אינה תסמונת בספקטרום של הפתולוגיות הפסיכולוגיות או הפסיכיאטריות המוכרות ומוגדרות במדריך הפסיכיאטרי האמריקאי למיון הפרעות נפשיות (DSM-IV) או ICD-10.

3. מסוגלות הורית ואי מסוגלות הורית הם שני קצוות של ציר אחד, ולכן אין הכוונה באופן שיהיה אפשר לקבוע על פיה דיכוטומית שהורה נמצא הקצוות בקצה זה או אחר. נהפוך הוא, המסוגלות ההורית של הורה אחד ניתנת למיקום בנקודה מסוימת על פני הציר ובין שני הקצוות. במקרה זה עולה השאלה איך קובעים באיזו נקודה על הציר עובר ההורה את מבחן המסוגלות ואפשר לטעון לזכותו כי הוא בעל מסוגלות הורית או לחלופין כי אינו בעל מסוגלות הורית?

4. הערכת מצבו הנפשי של ההורה מסתמכת על שתי הנחות: האחת, כי אפשר להעריכו מבעד למצבו המשברי שהוא שרוי בו בעקבות הגירושין או פרדה מהתא המשפחתי. השנייה, כי אפשר לנבא לא רק את המסוגלות או את חוסר המסוגלות העכשווית אלא גם את העתידית.¹³ נציין כי יכולת הניבוי של התפקודים העתידיים, במיוחד במקרים של אנשים בריאים ומתפקדים, היא מוגבלת ביותר,¹⁴ ולכן מלאכת הפסיכולוג מוקשה בהיותה טעונה ניחוש וניבוי המועדים לטעויות, כך טוענת של שאקי.¹⁵

10 מ' זכי "מודל להערכה פסיכולוגית של מסוגלות הורית: שיטות וסוגיות" **רפואה ומשפט** 7, 33-30 (1992); מ' זכי "הערכה פסיכולוגית של מסוגלות הורית בתיק משמורת לעומת הערכה פסיכולוגית של מסוגלות הורית בתיק אימוץ: הדומה והשונה" **רפואה ומשפט** 31 (2004); מ' זכי "פסיכותרפיה, משפט ואתיקה: הטיפול הפורנוני" **רפואה ומשפט** 38, 135-130 (2008); ד' יגיל "שיקולים ולבטים באבחון מסוגלות הורית. מתוך סוגיות בפסיכולוגיה" **משפט ואתיקה בישראל** 205-183 (2008).

11 ראו סעיף אבחון מסוגלות הורית.

12 ראו מ' אלמגור, ד' ארלין "הערכת מסוגלות הורית בהחלטה הנוגעת למשמורת ילדים ומקומו של הפסיכולוג הקליני: האם השתנו דברים?" **סוגיות ישומיות בפסיכולוגיה משפטית** 218-228 (2011).

13 ש.ס.

14 ראו מ' אלמגור "הערכת מסוגלות הורית בהחלטת בית-המשפט לגבי משמורת ילדים: מקומו של הפסיכולוג הקליני" **פסיכולוגיה** ח 34-49 (1999).

15 א' ח' שאקי "אפיונים בדיני משמורת קטינים – תוך דגש על ישום עקרון טובת הילד" **ענייני משפט** י 5, 35-5 (1984).

5. לטענתו של יגיל,¹⁶ בהנחה שמתייחסים למסוגלות הורית כתכונה אישיותית, תפקודי הורים אינם תוצר של תכונה אישיותית זו בלבד אלא תוצאה של אינטראקציה מורכבת בין מרכיב אישיותי של ההורה לבין מרכיבים מצביים כגון תמיכתו של בן הזוג, תמיכתה של המשפחה המורחבת, גורמי לחץ שונים ואף נטיותיו המולדות של הילד שעשויות לייעל את תפקודי ההורה ולפעמים לפגוע בהם.

הנחיות לאבחון מסוגלות הורית

כאמור, בהיעדר הגדרה נומינלית של מסוגלות הורית נחוצים הנחיות, קריטריונים ותנאים אשר יהוו בסיס לעבודתו של המומחה בעת הכנת חוות הדעת בסוגיית מסוגלות הורית: קריטריונים ותנאים אלו הם פרי עבודתם של מעין-שופטים וחוקרים בתחום הפסיכולוגיה ומדעי ההתנהגות.

השופט פורת¹⁷ פיתח הנחיות מפורטות למומחים ובהן 12 קריטריונים להערכת מסוגלות הורית.¹⁸ היכולת לספק צרכים פיזיים הולמים של הילד; מסוגלות לתכנן סדר יום; היכולת לספק צרכים נפשיים והתפתחותיים בסיסיים של הילד; מסוגלות להבין את הצרכים הנפרדים המשתנים של הילד; העדפת צרכיו של הילד על פני צרכיו של ההורה; יציבות בהתנהגות ההורה; מסוגלות להיפרד מן הילד ולתת לו להתפתח ולהיות עצמאי; היכולת להקנות לילד ערכים תרבותיים, חברתיים ומוסריים; מסוגלות להצבת גבולות לילד; מסוגלות לתקן נזקים וחסכים אצל הילד; התאמה להיות דמות הורית מספקת להפנמה חיובית של ערכים ודמויות אצל הילד.

מאמץ נוסף להגדרת שתנאים יוכלו לשמש קריטריונים להערכת מסוגלות הורית נעשה על ידי חוקרים מתחום הפסיכולוגיה. הקריטריונים אשר הוצעו הם הנחוצים כדי לאפשר התפתחות תקינה של הילד:¹⁹

1. נוכחות יציבה ומתמשכת של ההורה.²⁰

2. יכולת להענקת ביטחון ואמון בסיסיים לילד.²¹

3. יכולת לספק צרכיו של הילד בדרך המותאמת לשלב ההתפתחותי שלו, תוך היערכות ומותאמות לשינויים בצרכיו הפיזיים והנפשיים של הילד על פי הגיל.²²

4. היכולת להיות דמות שתאפשר לילד הזדהות חיובית עמה והפנמה של ערכי החברה.²³

16 יגיל, לעיל הערה 10.

17 מתוך ש' בלנק, א' אליצור "ילדים בין כיסאות החוק" **רפואה ומשפט** 4, 22 (1991).

18 בלנק ואליצור שם; חאלקה, לעיל הערה 7.

19 מתוך יגיל, לעיל הערה 10.

20 See: J. GOLDSTEIN, A. FREUD & A. SOLNIT, BEYOND THE BEST INTEREST OF THE CHILD (1973); J. COOPER, PATTERNS OF FAMILY PLACEMENT: CURRENT ISSUES IN FOSTERING AND ADOPTION (1978); B. TIZARD, ADOPTION: A SECOND MATURATIONAL PROCESSES AND THE FACILITATING ENVIRONMENT: STUDIES IN THE THEORY OF EMOTIONAL DEVELOPMENT (1977)

21 פ' צ' שטיינהאואר "הערכת כשרי הורות" **חברה ורווחה** ו(2-3) 146-131 (1985); A. Derdeyn, *A Case for Permanent Foster*; TIZARD; *Care Placement of Dependent, Neglected or Abused Children*, AMER. J. ORTHOPSYCHIAT. 47(4), 604-614 (1977) לעיל הערה 20.

22 שטיינהאואר, לעיל הערה 21; E. Anthony, *The Influence of Maternal Psychosis on Children: Folie à Deux*, In PARENTHOOD: ITS PSYCHOLOGY AND PSYCHOPATHOLOGY (E. Anthony, & T. Benedec (eds.), 1970); M. Chandler, *Role taking referential communication and egocentric intrusion in mother-child interactions of children vulnerable to risk of parental psychosis*, In VALNERABLE CHILDREN, vol 4: THE CHILD IN HIS FAMILY (E. Anthony, C. Koupernik, C. Chiland (eds.), 1978); P. McLean, *Parental depression: incompatible with effective parenting*, In BEHAVIOR MODIFICATION APPROACHES TO PARENTING (E. Mash, L. Handy, L. Hamerlynck (Eds.), 1976); E. Roth, *A psychodynamic model of the mother autistic child* SMITH COLLEGE STUDIES IN SOC. Wk. 42, 3, 175-202 (1972); E. Salomon, *Characteristics of parent of atypical and autistic children: implications for treatment*, SMITH COLLEGE STUDIES IN SOC. Wk 51, 2, 73-94 (1981)

23 P. Steinhauer, *Development in infancy and childhood*, In A METHOD OF PSYCHIATRY (Gerben, S. et al. (Eds.), 1980)

5. יכולתו של ההורה לקבל את ילדו ללא התניות, על חסרונותיו, ולהמשיך להעניק אהבה וחום גם כאשר הוא גורם אכזבה או אינו עומד בציפיות.²⁴

הניסיון המבורך לאגד תנאים מנחים אינו מצליח להתגבר על כל הבעיות בתחום הערכת המסוגלות ההורית. בעקבות זאת מתעוררת שאלה באשר ליכולתם של המבחנים הפסיכודיאגנוסטיים לשקף תמונה קלינית תקפה ומהימנה. סקירה של המבחנים הפסיכולוגיים העומדים לרשותם של פסיכולוגים אשר נעשתה על ידי חוקרים²⁵ מראה כי קיים וקשיים למיניהם, כולל בעיות תוקף (תקפות המבנה, תוכן, פנים, ניבוי).²⁶ המבחנים הפסיכודיאגנוסטיים הסטנדרטיים אינם עומדים כמעט אף באחד מסוגי התקפות שהוזכרו. ממצאים אלו מחזקים את הטענה באשר לתמונה הבעייתית בתחום הערכת מסוגלות הורית. הבעייתיות הניכרת בכל הקשור למבחנים מטילה ספק באמינותן של המסקנות באשר לתחומים הרגשיים, ההתנהגותיים והאישיים של ההורה הנבדק, מה שאומר כי הסתמכות על ממצאי מבחנים אלו בלבד יכולה לגרום בהרבה מקרים עוול לילדים בראש ובראשונה אך גם להורים.

ומכאן עולה השאלה איך בכל זאת אפשר להכין הערכה תקפה ומהימנה בנושא מסוגלות הורית.

גישות ושיטות להכנת חוות דעת מקצועית

יגיל מציע כי חוות דעת בענייני מסוגלות הורית אסור לה להיות מבוססת רק על ממצאי האבחון הפסיכולוגי, ועליה לבחון בראייה כוללת את טובת הילד לאור פרטי מידע רבים. מידע זה כולל אנמנזה ונתונים ממהלך החיים של שני ההורים והמשפחה. אלמגור מדבר על ריאיון קליני מורחב, אך יצוין כי גם הוא אינו חסין מפני חולשות וקשיים. נוסף על מידע זה דרוש גם ידע בתחומי הפסיכולוגיה ההתפתחותית והגישה המערכתית. חוות הדעת אפוא אמורה להיות אינטגרטיבית ומצביעה על מידת יכולתו של ההורה לממש בפועל את הפוטנציאל הטמון בתוכו כהורה טוב לילדיו על אף קיומן של קביעות בדבר תכונות אישיות אלו ואחרות כמו למשל חרדתיות, נוקשות, אובססיביות וכו'.

זכי הציע,²⁷ על סמך עבודה מקצועית רבת שנים עם רשויות הסעד ומתן חוות דעת לבתי משפט, מודל מתודולוגי להערכת מסוגלות הורית אשר מאחד בתוכו עקרונות של גישות קליניות ומערכתיות. על פי המודל המקורי, אשר הוצע בשנת 1992, תהליך ההערכה הפסיכולוגית מתבצע בשלבים האלה:

עמידה על הסיבות לחוסר מסוגלות הורית (בדיקה פסיכודיאגנוסטית של ההורה); ב. הגדרת המסוגלות ההורית (בדיקת אינטראקציה הורה-ילד); ג. איתור נזקים שנגרמים לילד (בדיקה פסיכודיאגנוסטית של הילד); ד. חיפוש פתרונות לבעיית אי-מסוגלות הורית (העלאת מגוון אסטרטגיות לטיפול בבעיה ובחירת התערבות מועדפת).

מאוחר יותר הציע זכי²⁸ שני מודלים נפרדים להערכת מסוגלות הורית, אחד בתיקי משמורת והאחר בתיקי אימוץ.²⁹ אמנם קיימת חפיפה בחלק מהשלבים של שניהם, אך כל אחד ייחודי לסוגיה שבה קיים הצורך בהערכת המסוגלות.

המודל להערכת מסוגלות הורית בתיקי משמורת מונה את השלבים האלה:

א. אבחון צורכי הילד – האבחון מתבצע בעיקר באמצעות הערכה פסיכודיאגנוסטית רחבה הכוללת מבחנים קוגניטיביים ואישיותיים השלכתיים. הערכה זו נועדה ללמד על הצרכים ההתפתחותיים הרגילים לבני הגיל של הילד אך גם על צרכים מיוחדים.

24 יגיל, לעיל הערה 10.

25 ראו בעניין זה אלמגור, לעיל הערה 14; אלמגור וארלין, לעיל הערה 12; יגיל, לעיל הערה 10; זכי, במאמרו "פסיכותרפיה, משפט ואתיקה", לעיל הערה 10.

26 להרחבת הידע בנושא, ראו מאמרו של יגיל, לעיל הערה 10, בעמ' 187.

27 זכי, במאמרו "הערכה פסיכולוגית של מסוגלות הורית", לעיל הערה 10.

28 זכי שם.

29 ראו זכי שם.

ב. אבחון יכולתם של ההורים – גם כאן האבחון מתבסס על הערכה פסיכו־דיאגנוסטית רחבה הכוללת מבחני משכל ומבחני אישיות אובייקטיביים והשלכתיים. הערכה זו אמורה ללמד על רמת יכולתם הקוגניטיבית והרגשית של ההורים.

ג. אבחון טיב הקשר הורה-ילד – אפשר לעשות אבחון זה על ידי תצפית מובנית וראיון הערכה מובנה לגבי אינטראקציה של הורה-ילד.

ד. בדיקת מסוגלותו והתאמתו של כל הורה – שלב זה הוא תוצר של הצלבת שלושת השלבים הראשונים, דבר אשר אמור ללמד על היתרונות והמגבלות של כל אחד משני ההורים ועל מידת התאמתו ומסוגלותו להעניק יציבות, קביעות, המשכיות, ביטחון, חום, אהבה והתייחסות ועוד כמה וכמה יכולות הנחוצות לשם התפתחות תקינה של הילד.

ה. מציאת פתרונות לטובת הילד – במקרה שקיימת העדפה של הורה אחד על פני משנהו תיקבע המשמורת לטובתו וייקבעו סדרי הראייה עם ההורה האחר. אם תימצא "התאמה חלקית" של אחד משני ההורים או של שניהם, יינתנו הדרכות לשיפור ההתאמה ההורית.

התאמת המודל הקיים להורים מהחברה הערבית מוסלמית

לדעת זכי ויגיל,³⁰ ההגדרה של "אי־מסוגלות הורית" מבוססת למעשה על נורמה חברתית בעלת אופי "איכותי" ולא "כמותי" ונמדדת על פיה. זאת ועוד, זכי מציין כי ההתייחסות לאי־מסוגלות הורית כאל סטייה לפי תפיסה חברתית הופכת אותה לתלוית־תרבות, ומכאן השונות בתופעה בין תת־קבוצות אתניות וחברתיות־כלכליות בתוך המבנה החברתי הכולל.

לדעתי גם ההגדרה של "מסוגלות הורית" וההנחיות להערכתה אמורות להיות מבוססות על נורמות וערכים חברתיים הייחודיים לכל חברה וחברה, ומכאן הצורך בהנחיות ספציפיות למומחים אשר מתבקשים לחוות את דעתם בעניין מסוגלות הורית של הורים מהחברה הערבית.

אף על פי כן ההנחיות והמודל להערכה פסיכולוגית למסוגלות הורית אינו אמור להיות שונה בהרבה ממודל קיים ברמה ארצית ובין־לאומית. אין ספק שבשל טקסטורה חברתית־תרבותית ייחודית מחויב הבודק להיות רגיש לסוגיות שבמרחב התפר המקשר ויוצר סוג של מעבר בין־תרבותי. אי לכך אני רואה צורך בהתאמת חלק מההנחיות הקיימות לשם עריכת חוות דעת, וכיוצא בכך התאמת המודל הקיים להערכה פסיכולוגית של מסוגלות הורית להורים מהחברה הערבית מוסלמית. התאמות אלו ייעשו בהתחשב בנורמות ובערכים החברתיים והתרבותיים הייחודיים לה.

לפיכך אני מציע כי בעת נטילת אנמנזה בריאיון הקליני יש לברר ולבחון שבע סוגיות שבלעדיהן חוות הדעת תלקה בחסר ונעדרת מידע בנושאים חשובים ואף מהותיים הנגזרים מהחברה הערבית:

1. יחס ההורה למשפחה המורחבת שלו ושל בן/בת הזוג. חשוב לקבל מידע ואינדיקציה באשר לתמיכה ולמעורבות, אם בכלל, של המשפחה המורחבת לא רק בתקופה הנוכחית של המשבר אלא גם העתידית, במיוחד אם יוחלט כי ההורה הנבדק יקבל את המשמורת.

2. יחס ההורה לביקורת החברה וסגנון התמודדותו עמה.

3. יחס ההורה לניסיון של בן/בת הזוג לחדירה למרחב האישי שלו.

4. יחס ההורה לחלוקת התפקידים בין בני הזוג, ראייה קודמת ועתידית.

30 יגיל, לעיל הערה 24.

5. יחס ההורה למתן ביטוי אישי ומיצוי עצמי לפרט.

6. יחס ההורה למתן מרחב חופשי למיצוי אינדיווידואלי וזכות לפרטיות הנדרשת לכל אחד מבני הזוג ובני המשפחה בנושאים רגישים, כמו זכות בסיס בניהול מערכת יחסים זוגית חדשה.

7. יחס ההורה ל"זכויות־היתר" שהחברה נותנת לגבר.

בנוסף, אני סבור שתמיד יתעורר צורך בבירור תחומים שבהם מאפיין אישיותי אינטר־פרסונלי המשקף יכולות התמדה, עקיבות ויציבות בחיי היום־יום. מסוגלות היא בסופו של דבר סוג של אחריות וסמכות, ומכאן חשיבותן של סוגיות אלו.

לאור האמור, בעת בואו של המומחה לערוך חוות דעת בעניין מסוגלות הורית, חובה עליו להישען לא רק על ממצאי המבחינים הפסיכו־דיאגנוסטיים אלא גם, בראש ובראשונה, על המידע שהפיק מהריאיון הקליני אשר מתייחס לסוגיות הייחודיות שהוצעו לעיל. עבודה של שילוב, הצלבה ואינטגרציה של כלל המידע יש בה להביא לחוות דעת מהימנה ותקיפה.

הערות למאמר: עקרונות וסוגיות בהערכה פסיכולוגית של המסוגלות ההורית בחברה הערבית המוסלמית בישראל

אף שנושא המאמר הוא קליני בעיקרו, פנינו אל מומחה בתחום המשפט להציע את התייחסותו. הוא ביקש להדגיש כי הרקע המקצועי שלו הוא משפטי בעיקרו.

הערכות מסוגלות הורית בבתי הדין השרעיים:

המאמר מציב שאלה חשובה ומעניינת: הצורך והאפשרות להתאים בדיקת ו/או הערכת מסוגלות הורית למגזר המוסלמי (ברובו: ערבי-מוסלמי) בישראל.

בדיקה והערכה של מסוגלות הורית מטרתה לסייע לערכאות השיפוטיות לקבל הכרעה בעניין משמורת, הכרעה שתעלה בקנה אחד עם טובת הקטין, בנסיבות חייו. מטרתה המרכזית של חוות הדעת היא לגבש מסקנה לגבי יכולתו של כל אחד מההורים לגדל את הילד באופן תקין. לעתים קרובות תהיה זו חוות דעת של פקיד סעד (עובד סוציאלי) או של פסיכולוג. אפשר לראותה ככלי עזר עבור הערכאה השיפוטית לתרגם את המושג הערטילאי "טובת הילד" בהקשר למשמורת הורית או אימוץ ילדים לבעל ממשות ותוכן קונקרטי. מאמר שעוסק באתגרים הכרוכים בהערכה מהותית שכזו במסגרת בתי הדין השרעיים, שבסמכותם לדון בעניינים של כ-16% מאזרחי המדינה עשוי להיות רלוונטי במקרים רבים.

המאמר הנדון

באשר לחשיבותו של המאמר הנדון: להתרשמותי, הוא אינו מחדש ואין בו תרומה ממשית – לא לשדה המחקרי, לא לשדה הקליני-פורנזי, ולא לשדה המשפטי.

דווקא בתחום הקליני, שבו מבקש המאמר לחדש, מסתמך הוא על מקורות מצומצמים ומעט קדומים, כולל הצגה מאוד כללית של הנושא וניתוח שנראה בעיני חסר. לעניות דעתי, היה מקום להציע ביקורת ייחודית ביחס להערכות מסוגלות אלו וכן להציע כלים פרקטיים למומחה הפורנזי או לערכאה השיפוטית במקרים האמורים.

הסוגיות אותן הציע המחבר בעמוד האחרון למאמרו הן חלק בלתי נפרד מהערכות מסוגלות הורית שמבוצעות כיום על ידי המומחים הפורנזיים ולמיטב ידיעתי אין בהן חידוש. בעוד שיש עיסוק אקדמי ומחקרי בשאלות קליניות הנוגעות באתגרים תרבותיים (למשל, ספרו של דוורי על ייעוץ ופסיכותרפיה של ערבים ומוסלמים משנת 2006),¹ בהחלט ייתכן שיש מקום לכתיבה המתמקדת ביישומן של תובנות קליניות אלו ביחס לחוות הדעת הפורנזית הנוגעת למסוגלות הורית. כך, למשל, ניתן היה לבחון את אופי ההערכות המבוצעות כיום בבתי הדין השרעיים, הדרישות שהם מפנים אל המומחים ואל מכוני האבחון; האם ובמה הם שונים מאשר בערכאות שיפוטיות אחרות, כיצד מתנהל ההליך בבתי הדין השרעיים בשונה מהערכאות השיפוטיות – ומה מידת השפעת שוני זה, אם בכלל, על גיבוש חוות הדעת ו/או הצגתה בבית הדין. הצגת פערים אפשריים בהתנהלות המשפטית, יחד עם הצגת הקשיים והאתגרים הייחודיים למטופלים ערביים ו/או מוסלמים בישראל ודרכים להתמודד עם אתגרים אלו, יכולים יהיו לספק מקור מעשי למומחים הפורנזיים ו/או לערכאות השיפוטיות ולאנשי המשפט במקרים שנוגעים במסוגלות הורית בקרב מוסלמים בישראל.

הביקורת שמוצגת בספרות ביחס להערכות מסוגלות הורית מתייחסת לכלל האוכלוסיות,² ולא ניכר בתיאור המאמר קושי ייחודי המאפיין דווקא את האוכלוסיה המוסלמית, או פתרון ממשי לקושי שכזה. טענת המחבר לפיה

1 Marwan Dwairy, Counseling and Psychotherapy with Arabs and Muslims (2006)

2 ראו, למשל, דוד יגיל "שיקולים ולבטים באבחון מסוגלות הורית" בתוך **סוגיות בפסיכולוגיה, משפט ואתיקה בישראל: אבחון, טיפול ושיפוט** 187-191 (יגיל, כרמי, זכי ולבני עורכים, 2008).

כיום בבדיקה זו אין כל התייחסות לסממנים דתיים נראית לי שגויה. רגישות תרבותית ואף היבטים מולטי-תרבותיים באים לידי ביטוי במדריך הסיווג הפסיכיאטרי, ובגישות מקובלות ביחס לריאיון קליני. היעדר התאמה של טסטים מסויימים לאוכלוסיות שונות בישראל עשויה להתקיים גם ביחס לאוכלוסיות מגוונות אחרות בארץ. אלו, אינם קשורים דווקא לייחודיותו של בית הדין השרעי או לחזקות השרעיות לגבי טובת הילד.

יתרה מכך, בית הדין, כמו כל ערכאה שיפוטית, אינו מהווה חותמת גומי לעמדת המומחה או למסקנותיו. משקל המלצת המומחה הוא רב ביותר, אך לא מכריע. האחריות בקבלת ההחלטה השיפוטית מוטלת כולה על כתפי הערכאה השיפוטית. הכלל הוא כי בית הדין בוחן את התשתית הראייתית שבפניו ומפעיל שיקול דעת עצמאי.³

לבסוף, עמדתם המוצהרת של בתי הדין השרעיים מכתירה את טובת הילד כשיקול ראשון במעלה בדין המוסלמי.⁴ פסיקתם קשורה במקרים רבים ואף מסתמכת על נורמות חברתיות ודתיות מקובלות,⁵ אך נראה לי שאין בכך שונה מהחלטה בעניין משמורת או מסוגלות הורית בערכאות אחרות, שגם היא עשויה לגלם בתוכה מאפיינים חברתיים ודתיים הרלוונטיים לתא המשפחתי ולקטין המדובר, תוך שנקודת המוצא שלה היא טובת הילד.

אורן אסמן, עורך דין

3 בע"מ 27/06 פלוני נ' פלוני (פורסם בנבו, 1.5.2006).

4 דעת המיעוט של עו"ד איאד זחאלקה, מנהל בתי הדין השרעיים במכתבו לפרופ' שניט, יו"ר הוועדה הציבורית לאחריות הורית בגירושין מיום 1.7.2007. פורסם בתוך **זוח הביניים של הוועדה הציבורית לבחינת ההיבטים המשפטיים של האחריות ההורית בגירושים** (אפריל, 2008).

5 לניתוח מקיף וביקורתי של פסיקת בתי הדין השרעיים בתיקים הקשורים במסוגלות הורית, כולל אופן השימוש שלהם בחזקות השרעיות יחד עם חוות הדעת של פקידי הסעד ו/או הפסיכולוגים, והתייחסות בג"צ לפסיקותיהם אלו ראו: מוסא אבו רמזאן, "התפתחויות אחרונות באחזקת ילדים בבתי הדין השרעיים: בעקבות בג"ץ 9740/05 פלונית נ. בית הדין השרעי לערעורים; בג"ץ 1129/06 פלונית ואח נ. בית הדין השרעי לערעורים" **משפחה במשפט** ב 69-106 (תשס"ט).